

# Kraften i vattnet

## En första berättelse om Lilla Bäljaneå i Skåne

### Det började med lite smältvatten...

Det är lite drygt 15 000 år sedan den kilometertjocka isen över Skåne försvann. När den smälte skulpterade vattnet från isen landskapet. Denna berättelse handlar om en liten rännil som blev större och större och sakta men säkert formade landskapet till en å-dal med ett vattendrag, Lilla Bäljaneå. När den föddes var den först liten och knappt märkbar men efter-

men mycket mer var det inte. Men för ca 200-300 år sedan började människorna kring ån se potentialen och de små husbehovsmöllorna, skvaltmöllorna, började på allvar breda ut sig. Låt oss koncentrera oss på dessa sista århundranden då människorna verkligen utnyttjande kraften i vattnet, till idag då vi mest ser ån som ett vackert inslag i landskapet.



I dessa lerskifferlager vid ån kan vi se 200-300 miljoner år tillbaka i tiden.

hand forsade den fram med stor kraft i det som förmodligen var ett tundralikt landskap. Vattnets väg till västerhavet formade det vi idag kan se som ådal och längst ned i den, en slingande vattenfåra. Vattnets kraft som en skulptör av landskapet kan vi se, men vattnets kraft kunde också användas av människorna som levde kring ån.

De första människorna som kom till platsen var äventyrliga jägare vilka kom söderifrån. Men det skulle dröja länge innan några blev mer bofasta. Det har hittats lämningar från stenåldern på flera ställen och det är först med dessa stenålders-människor som vi kan säga att några bebodde området. Under årtusenden kändes nog ån mer som ett hinder att ta sig över. Visserligen kunde den erbjuda fisk,

mölla varit med både kvarn och såg medan en av de minsta var möllan i Tibbaröd.

### Möllorna

Lilla Bäljaneå är ingen stor å. Dras en rät linje från Ask, där ån via några biflöden har sin början, genom Röstånga och till platsen där ån rinner ut i Rönne å blir sträckan bara ca 10 kilometer. Naturligtvis slingrar sig ån i det vackra landskapet betydligt längre, men ändå, fågelvägen är sträckan bara en mil. En liten å, men som ändå haft stor betydelse och påverkat livet i två byar och för ett antal gårdar där den flyter fram. Namn som Askamölla och Röstånga mölla visar på åns betydelse som kraftgivare för att kunna mala säd och såga timmer. Förutom dessa två möllor har det funnits ytterligare 6-7 lite större möllor på sträckan. Störst av dem alla har Röstånga



Möllan i Tibbaröd. Huset över 150 år gammalt. Nytt tak och den lilla bron över ån under reparation. Vattnet till kvarnen togs in mitt under huset, se dammluckan längst bort.

Trots att ån inte är särskilt stor har den biflöden som också innehållit mindre möllor. Ett exempel på detta är den mölla som fanns i Hästbäcken. Det är den bäck som kommer från Härnsäddammarna. Resterna efter möllan finns på åsslutningen strax innan ån rinner ut på "slätten".

Den första något så när detaljerade karta över Skåne gjordes av Gerhard von Buhrman och utkom år 1684. Nästa stora karta över Skåne gjordes av kartografen Adlerstierna år 1747. Det intressanta med den kartan är att vatten- och väderkvarnar som då existerade är markerade på kartan. På den finns två vattenkvarnar markerade i Lilla Bäljaneå. Den första ca 1-2 km norr om Röstånga, den andra strax innan ån rinner ut i Rönneå. Några rester av dessa har (ännu) inte hittats.

Låt oss försöka förstå varför ån kunde användas och utnyttjas av så många, samt varför bönderna, och då främst under första halvan av 1800-talet, började bygga större kvarnar vars kapacitet var mycket över det som behövdes för gårdens eget behov.

## Ån

För den oinvigde, som kör sin bil mellan Ask och Röstånga, är det svårt att föreställa sig, och framför allt se, att en vacker å slingrar sig genom landskapet öster om vägen. En antydning ger de numera anlagda våtmarksdammarna strax norr om Ask, där tidigare Askamölla dämde sitt vatten. Ån rinner i ett kuperat jordbrukslandskap med odlingar och beteshagar. Det dominerande är moränjordar men med lägre lerhalt än de söder ut. Dalgångarna kantas av mindre dungar av bok och ek. Bitvis kan dalgångarna vara ganska branta och från dalgångarnas kanter ned till åfåran kan det vara relativt djupt.

Under sin färd mot utloppet i Rönne å fylls flödet på från ett flertal biflöden. En av de större är Ärlabäcken som bl.a. hämtar sitt vatten från Odensjön. På våren kan det brusa och forsa ordentligt i Lilla Bäljaneå medan vattnet på sommaren knappt ser ut att röra sig nedströms. Men hur stor är vattenmängden som rinner ut

i Rönne å? SMHI har en datormodell som bl.a. beräknar vattenflödet i Lilla Bäljaneå. Modellen tar hänsyn till avrinningsområdets storlek (vilket är ca 50 kvadratkilometer för ån), markanvändning, jordförhållanden, nederbörd etc. Ser vi på de senaste årens data (under 2000-talet), vilka mäts månadsvis, var det största utflödet i februari år 2002 med ca 3,1 kubikmeter i sekunden. Som lägst är avrinningen på sommaren med ca 0,1 m<sup>3</sup>/s.

Naturligtvis är det inget i jämförelse med de större vattendragen, men börjar man räkna lite på siffrorna och göra lite antaganden kan det bli riktigt intressant. Låt oss ta dämnet vid Röstånga mölla och göra antagandet att vårflo den passerar där med 1m<sup>3</sup>/s. På ett dygn passerar då 86 400 m<sup>3</sup> vatten. Låt oss också anta att det går att dämna vattnet till i snitt 3 meters djup, 50 meter brett och 500 meter uppströms. Det blir en "bassäng" fylld med 75 000 m<sup>3</sup> vatten. På mindre än ett dygn går det alltså att fylla "bassängen".

Vattentillgången i Lilla Bäljaneå var säkert inga problem. Men för att utnyttja vattnets lägesenergi på bästa sätt krävs också höjd. Ask 117 meter över havet, Hjortaröd 102 m.ö.h., Röstånga 61 m.ö.h. och utflödet 42 m.ö.h. För



*Dammen vid Röstånga Mölla. Observera de höga naturliga slänterna ned mot dammen. Hade man velat kunde dämnet byggts betydligt högre och då hade dammen nog mer fått karaktär av "insjö".*

att vara i "platta Skåne" riktigt bra med andra ord.

Slutsatsen av ovanstående beskrivning och räkning är att vi har en å där förhållandena för att hämta kraft ur vattnet var synnerligen goda. Genom att utnyttja ådalens djup och



därmed ganska enkelt kunna dämna vattnet och på det sättet "spara energi" till lämpligt tillfälle, samt att utnyttja åns fallhöjd, gavs förutsättningen för att utnyttja kraften i vattnet. Detta insåg bönderna redan för flera hundra år sedan.

### Byggboomen

De allra flesta bönder med tillgång till vattendrag hade i äldre tider en liten skvaltkvarn (skvaltmölla). De var av enkel konstruktion, utnyttjade bara det rinnande vattnet och användes för "husbehovsmalning". Resultatet av malningen var långt ifrån det vi idag tänker på när det gäller mjöl, men det man fick fram var i alla fall "fiberrikt".

Utan att gå allt för långt tillbaka i tiden så finns åtminstone ett viktigt årtal och det är år 1734 då den gamla Skånelagen (landskapslag från dansktiden) ersattes med en ny svensk landslag. I den reglerades vatten- och kvarnfrågor. Det var i princip Kronan, adeln och kyrkan som ägde tullkvarnar d.v.s. stora kvarnar som betalade skatt och malde till fler än bara ett hushåll. För att få tillstånd att uppföra en kvarn för en självägande bonde var processen lång, för att inte säga omöjlig. En viktig del var att den

inte fick påverka en redan befintlig tullkvarns utkomstmöjligheter vilket medförde att de få som byggdes var i "utkanten" av "den stora jordbruksbygden". Kring mitten av 1700-talet upphörde beskattningen av husbehovskvarnarna, d.v.s. de vattendrivna skvaltorna och de vinddrivna stubbamöllorna. I Onsjö härad fanns år 1712 en total på 12 stycken tullkvarnar, år 1796 fanns 15 st, år 1825 fanns 15 st (samt även 44 st husbehovs-kvarnar) och år 1849 var det 22 st. Det gäller att inte bara stirra sig blind på antalet kvarnar, kapaciteten berodde på antalet kvarnstenar och precis som all annan utveckling gick det att öka på kapaciteten i redan befintliga anläggningar med t.ex. fler kvarnstenar, bättre (större) kvarndammar.

Besvärligheten att få tillstånd för att bygga tullkvarnar innebar en brist på malningsmöjligheter under slutet av 1700-talet. Sakta men säkert luckrades bestämmelserna upp och bristen på malningskapacitet gjorde att många bönder sökte tillstånd att få bygga en tullkvarn. Allt fler ansökningar beviljades också. Skiftesreformerna innebar att spannmålsproduktionen tredubblades i början av 1800-talet. Behovet av större kvarnar med bättre malningskapacitet var därför mycket stor.



*Platsen där kvarnen vid Nedangården låg. Resterna av kvarnfåran till höger.*

Husbehovskvarnarna räckte inte längre till och många revs. Istället valde bönderna att mala sin säd på tullkvarnarna.

Kostnaderna för att uppföra en stor kvarn låg i materialet, inte i arbetskraften. Arbetskraftskostnaden var mycket låg. Hade bonden tillgång till egen skog var nog den största utgiften kvarnstenarna. För kvarnarna i Lilla Bäljaneå hämtades troligtvis dessa utanför Stockamöllan där tillverkning skedde.

Något som är intressant att veta är att det kunde vara riktigt lönsamt att äga en kvarn. Visserligen fick kvarnägaren/mjölaren inte pengar direkt för sitt arbete, han fick ta tull d.v.s. en viss andel av bondens säd, men därefter kunde han sälja sin tull vidare. Det var först i början av 1900-talet som ersättningen skulle bli i pengar istället för i tull. För många blev också investeringen i en kvarn ett sätt att placera sitt kapital och öka förmögenheten.

När bönderna på allvar drog igång med att bygga vattenkvarnar var det ur industrisynpunkt nästan redan försent. År 1800 gick patentet på ångmaskinen ut och mot slutet av seklet var det ångpannan som dygnet runt, året runt, kunde driva nya valskvarnar med järnvalsar istället för kvarnstenar. Slutet för de flesta kom därför ganska fort. Istället blev det att vid vissa lämpliga ställen, t.ex. Forsmöllan utanför Klippan, bygga stora dammar och installera turbiner för att få ut elektricitet. Funderingar fanns även i Röstånga om att bygga ett stort dämme någonstans strax uppströms om Nedangården för att kunna placera turbiner och ge byn elektricitet.

Som historisk kuriositet kan berättas att år 1805 byggdes den första ångdrivna kvarnen i Sverige. Det var Eldkvarn i Stockholm och den använde sig av en 20 hk ångmaskin av fabrikat Boulton & Watt som drivkälla. Redan i mitten på 1800-talet var ångdriften väl utbyggd som drivkälla inom industrin och användes allt mer även som drivkälla till kvarnar för att mala spannmål.

### **Folkmängden då och nu**

En intressant jämförelse med hur många människor som bodde i området för 200 år sedan och idag kan ge en viss inblick i hur bebyggt landsbygden var. Röstånga socken var delad i början på 1800-talet. Genom Röstånga gick länsgränsen mellan Kristianstad och Malmöhus län. Administrativt ställde det till det på den tiden. Vi kan i alla fall få fram att det kring år 1815 bodde i Röstånga, 365 personer i Malmöhus län och 229 i Kristianstad län, to-

talt 594 stycken. I Ask socken bodde det 692 personer. Läger vi samman dessa får vi att nästan 1300 personer levde, arbetade och formade sina liv kring ån och dess biflöden.

Idag bor på ungefär samma område 1400 personer. Drygt 800 av dem i tätorten Röstånga. Med andra ord ingen större skillnad i folkmängd. Befolkningen växte dessutom under 1800-talet så det fanns ganska mycket folk spritt över området.

Statistik från år 1825 visar att varje tullkvarn i Onsjö härad levererade till i genomsnitt 840 personer och att det fanns 4,5 kvarnar per kvadratmil. Det är ganska lätt att se att kapaciteten i kvarnarna vid Lilla Bäljaneå räckte till fler än de boende i området.

### **Landskapet kring ån**

Landskapet kring Lilla Bäljaneå är idag i stort sett odlad mark. Den östra "slutspetsen" av Söderåsen tangerar Röstånga och därmed ån. Söderåsens vackra Nationalpark med biflöden till Lilla Bäljaneå finns nära, men i stort består marken närmast ådalen av brukad åker. Förflyttar vi oss tillbaka i tiden var det helt annorlunda.

Då Skåne var danskt kanske det växte en fin ekskog i området kring Ask. På en karta från danska tiden är området markerat som "Kungens skog" vilket tyder på att den var värdefull för danska Kronan – förmodligen användes virket till att bygga krigsskepp. En sådan här uppgift får man ta med en nypa salt. Det finns ett flertal äldre kartor där kända skånska orter är placerade lite "hur som helst" och Skånes form har inte någon större exakthet.

Fram till 1700-talets slut "såg det ut som det alltid gjort". Här i den så kallade risbygden levde byarna efter samma mönster som de gjort i århundraden. Närmast byn brukades marken. Den var indelad i skiften för att marken skulle fördelas rättvist mellan gårdarna. Bra och dålig mark skulle fördelas lika. Skiftena blev med tiden mindre och mindre genom arvsskiften, även om åkermarken utvidgats något. I utmarkerna betade djuren och man "stängde ute dem" från åkermarken genom gårdsgårdar. Idag gör vi tvärt om och stänger in djur i beteshagar. Vi hade vid denna tid ett begränsat åkerbruk kring Lilla Bäljaneå. Mest utmarker, skog, kärr och mossar.

Många insåg under 1700-talets senare hälft att det inte var hållbart att driva jordbruk i skiften etc. Det var ineffektivt och det odlade skulle inte räcka till för att mätta alla. Ny jord be-



hövde uppodlas för att mätta den ökade befolkningen. Den agrara revolutionen startade och vi fick en helt annan landskapsbild efter något århundrade. Starten gick med Storskiftet som påbörjades år 1757. Enskiftet infördes 1803 men gick trögt och följdes därför med Laga skifte år 1827.

Under denna period fördelades mark och gårdar tvingades ut från byarna. Resultatet blev det vi ser idag med att gårdar ligger utspridda i landskapet med sin åkermark runt själva gården. Kring Lilla Bäljaneå dikades det ut och ny mark togs i bruk. Utmarkerna som varit betesområden omvandlades till åkermark. Detta skedde snabbt och under senare delen av 1800-talet var området runt ån förvandlad till odlad mark. Det var faktiskt på det viset att en större del av området kring Ask och Röstånga

Att omvandlingen gick så snabbt berodde på ett flertal faktorer. Skiftesreformerna har vi redan berört. Den industriella kunskapen med ny teknik utvecklades fort. Lie, järnplog och tröskverk ökade kapaciteten. Större och kraftigare husdjur importerades och avlades fram. Kött- och mjölkproduktionen ökade därför snabbt. Det var ett måste, eftersom befolkningen ökade kraftigt tack vare medicinska framsteg som exempelvis vaccinering mot smittkoppor. Bättre metoder att bruka och göda marken togs fram och de gamla odlingsformerna en- två- och treskifte försvann.

Tekniken gjorde det även lättare att bryta ny mark, dika ut m.m. Dynamiten kom att underlätta på många sätt.

*Bo Lilja, våren år 2013*



var uppodlat och brukat då än vad det är idag. Från kartor och flygbilder kan man se att så var fallet ända fram till 1950-talet då en del mark börjar återplanteras med skog.

En liten anmärkning kan också vara på sin plats när det gäller det sociala livet. För många blev det sociala problem då bygemenskapen slogs sönder och man blev "utvisad" till en gård långt från den trygga gemenskap som tidigare funnits. Nu fick man mer börja klara sig själv och det blev svårare att få hjälp från andra. Konsumtionen av alkohol var oerhört hög under denna tid i Sverige.

Fotnot:

Kulturlandskapsgruppen arbetar med flera projekt där Lilla Bäljaneå har central betydelse. De olika möllorna som utnyttjade kraften i vattnet för att mala säd, såga timmer, driva snickerimaskiner, stampa vadmal etc. Åns tidiga liv då isen smälte och ån formades. Flora och fauna, djurlivet, i ådalen. Hur köksväxter, kryddor och läkeväxter introducerats och använts, av främst kvinnorna, på gårdarna vid ån. Kommunikationer, vägar, halvvägar och vadställen.

Intresserad? Kontakta Gunnar Andersson, ansvarig för Kulturlandskapsgruppen.